

Шалқарбек Әйгерімнің
8D02301 – «Филология» білім беру бағдарламасы бойынша философия
докторы (PhD) дәрежесін алу үшін «Қазақ және ағылшын тілдеріндегі
гиперболаға негізделген фразеологизмдердің когнитивтік қыры»
тақырыбындағы диссертациясына

АНДАТПА

Зерттеу тақырыбы: Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің когнитивтік қыры.

Зерттеудің мақсаты: Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдерді когнитивтік-салғастырмалы аспектіде зерттеу арқылы олардың семантикалық ұйымдасуын, ұлттық-мәдени концепттер жүйесін, әсірелеу тетіктерін, құндылықтық мазмұнын және екі тілдегі эквиваленттік, эквивалентсіздік, образдық-когнитивтік аналогия сипаттарын анықтау.

Зерттеудің міндеттері:

- гиперболаға негізделген фразеологизмдерге қатысты негізгі лингвокогнитивтік ұғымдардың мазмұнын айқындау;
- қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдер қорын қалыптастыру, олардың тақырыптық топтарын және мағыналық өрістерін анықтау;
- екі тілдегі гиперболалық фразеологизмдердің негізгі концептуалдық жүйесін айқындау, ондағы әлеуметтік және ұлттық құндылықтарды салыстыру;
- қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің қалыптасу тетігін айқындайтын гиперболалық модельдерді анықтау, әсірелеудің концептуалдық-бейнелік негіздерін салыстыра зерделеу;
- қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің когнитивтік-құндылықтық картасын жасау, олардың екі тілдегі эквиваленттілік қатынастарын айқындау.

Зерттеу әдістері:

Диссертациялық жұмыста қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің семантикалық, когнитивтік және лингвомәдени табиғатын кешенді сипаттауға бағытталған әдістер жүйесі қолданылды. Зерттеу нысанына сәйкес фразеологиялық бірліктер қазақ және ағылшын тілдеріндегі лексикографиялық, түсіндірме және идиомалық сөздіктерден, сондай-ақ ұлттық тілдік корпустардан гиперболалық семантика белгісіне негізделген критерийлік тұтас іріктеу әдісі арқылы жинақталды.

Жинақталған материал сипаттамалы-талдау, семалық және компоненттік талдау әдістері негізінде жүйеленіп, фразеологизмдердің мағыналық құрылымы, экспрессивтік-бағалауыштық сипаты, гиперболалық семантикасының қалыптасу жолдары мен бейнелі уәжі айқындалды. Компоненттік талдау әдісі тұрақты

тіркестер құрамындағы мағына түзуші семалардың қызметін және олардың гиперболалық мән жасаудағы рөлін анықтауға мүмкіндік берді.

Когнитивтік-концептуалдық талдау әдісі арқылы гиперболалық фразеологизмдердің негізінде жатқан концепттер жүйесі, концептуалдық модельдері, әсірелеудің когнитивтік тетіктері мен тілдік санадағы репрезентациялану ерекшеліктері қарастырылды. Лингвомәдени және этнолингвистикалық талдау негізінде фразеологизмдердің ұлттық мәдени кодпен, халықтың танымдық тәжірибесімен, құндылықтар жүйесімен және дүниетанымдық ерекшеліктерімен байланысы анықталды.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын, эквиваленттілік қатынастарын, образдық-когнитивтік сәйкестіктері мен ұлттық-мәдени ерекшеліктерін айқындауда салыстырмалы-салғастырмалы әдіс қолданылды.

Зерттеу нәтижелерінің сандық көрсеткіштерін айқындау мақсатында статистикалық талдау әдісі пайдаланылып, гиперболалық фразеологизмдердің тақырыптық топтар бойынша, концепттік өрістер мен гиперболалық модельдер аясындағы жиілік көрсеткіштері мен үлестік арақатынасы есептелді. Ал когнитивтік модельдеу әдісі негізінде зерттеу нәтижелері жүйеленіп, қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің когнитивтік-құндылықтық картасы құрастырылды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі ережелер (дәлелденген ғылыми гипотезалар және жаңа білім болып табылатын басқа қорытындылар):

- гиперболаға негізделген фразеологизмдер халықтың эмоциялық бағалау ерекшеліктерін, мәдени тәжірибесі мен дүниетанымдық білімін жинақтап көрсететін когнитивтік-фразеологиялық бірліктер болып табылады.

- қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің концептуалдық өзегінде эмоция, дене, кеңістік, уақыт, қауіп, күш, молшылық пен жоқшылық тәрізді әмбебап танымдық категориялар жатқанымен, олардың тілдік репрезентациясы ұлттық мәдени код пен құндылықтық бағдарларға сәйкес ерекшеленеді.

- қазақ тіліндегі гиперболалық фразеологияда әсірелеу көбіне дала кеңістігі, төрт түлік, құт-береке, жұт, ар-намыс, жан-жүрек, сөз құдіреті, бата-қарғыс және тағдырлық таным арқылы жасалса, ағылшын тілінде дене мүшелері, ақыл-ой, ақша-құн, уақыт, жетістік, өлім, тозақ-жұмақ, сандық толықтық және жеке эмоциялық тәжірибе негізгі концептуалдық тірек ретінде қызмет етеді.

- гиперболалық фразеологизмдерді талдауда тақырыптық топ, концепт және гиперболалық модельдер өзара сабақтас бола тұра дербес талдау деңгейлерін құрайды: тақырыптық топ мағыналық саланы, концепт мәдени-танымдық өзекті, ал гиперболалық модель әсірелеудің когнитивтік-бейнелік механизмін репрезентациялайды.

- қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің сәйкестігі тек мағыналық ұқсастықпен шектелмейді; эквиваленттілікті анықтауда

мағыналық инвариант, гиперболалық әсер, ішкі образ, мәдени уәж және концептуалдық ортақтық кешенді түрде ескерілуі қажет екені дәлелденді. Осы негізде екі тілге тән эквивалентті, эквивалентсіз және образдық-когнитивтік аналог бірліктер бар екені анықталды.

Зерттеудің негізгі нәтижелері:

1. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің когнитивтік-семантикалық табиғаты анықталып, олардың тұрақты форма, тұтас мағына, ішкі образ, мәдени уәж және бағалауыштық реңк бірлігіндегі күрделі тілдік бірлік екені негізделді.

2. Қазақ тілінен 1295, ағылшын тілінен 1640 гиперболаға негізделген фразеологиялық бірліктен тұратын авторлық корпус жасалып, екі тілдегі бірліктер бірдей ғылыми өлшемдер негізінде талданды.

3. ГНФ-дің тақырыптық топтары, мағыналық өрістері және концепттік жүйесі айқындалды; қазақ тілінде дала, көк, төрт түлік, құт-жұт, ар-ұят, жан-жүрек, бата-қарғыс тәрізді тіректердің, ағылшын тілінде дене, ақша-құн, уақыт, табыс/сәтсіздік, өлім/қауіп және прецеденттік образдардың белсенділігі анықталды.

4. Гиперболалық модельдер жүйесі ұсынылып, әсірелеудің денелік күй, кеңістік, сан-мөлшер, табиғат, жануарлық образ, сакралды ұғым, материалдық құн, әрекет қарқыны, сөз әсері және әлеуметтік баға арқылы жүзеге асатын тетіктері сипатталды.

5. Когнитивтік-құндылықтық карта жасалып, екі тілдегі эквивалентті, эквивалентсіз және образдық-когнитивтік аналог болатын бірліктерді ажыратудың семантикалық, бейнелік, мәдени және бағалауыштық өлшемдері ұсынылды.

Алынған нәтижелердің жаңалығы мен маңыздылығының негіздемесі:

Бірінші нәтиженің жаңалығы – қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің когнитивтік-семантикалық табиғаты алғаш рет арнайы салыстырмалы зерттеу нысаны ретінде қарастырылып, олардың тұрақты форма, тұтас мағына, ішкі образ, мәдени уәж және бағалауыштық реңк бірлігінен тұратын күрделі когнитивтік құрылым екендігі ғылыми тұрғыдан негізделді. Алынған нәтиженің маңыздылығы гиперболалық фразеологизмдерді тек стилистикалық тәсіл ретінде емес, тілдік санадағы концептуалдану мен бағалау механизмдерінің көрінісі ретінде түсіндіруге мүмкіндік беруімен анықталады.

Екінші нәтиженің жаңалығы – қазақ тіліндегі 1295 және ағылшын тіліндегі 1640 гиперболалық фразеологиялық бірліктен тұратын авторлық корпус жасалып, екі тілдегі материал алғаш рет бірыңғай ғылыми өлшемдер негізінде жүйелі түрде сараланды. Алынған нәтиженің маңыздылығы гиперболалық фразеологияны кешенді зерттеуге арналған репрезентативті эмпирикалық база қалыптастыруымен және болашақ салыстырмалы фразеологиялық зерттеулерге дереккөз бола алуымен байланысты.

Үшінші нәтиженің жаңалығы – қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің тақырыптық жүйесі, концепттік құрылымы мен мағыналық өрістері анықталып, олардың әмбебап және ұлттық-мәдени қабаттары ажыратылды. Алынған нәтиженің маңыздылығы тілдік бірліктер арқылы көрінетін ұлттық дүниетаным ерекшеліктерін, мәдени құндылықтар жүйесін және тілдік сананың концептуалдық ұйымдасуын түсіндіруге мүмкіндік беруімен сипатталады.

Төртінші нәтиженің жаңалығы – гиперболалық мағына жасаудың когнитивтік тетіктері негізінде гиперболалық модельдердің жүйесі ұсынылып, әсірелеудің денелік тәжірибе, кеңістік, сан-мөлшер, сакралды ұғым, табиғат, әлеуметтік баға және материалдық құндылық сияқты танымдық салалар арқылы жүзеге асатыны дәлелденді. Алынған нәтиженің маңыздылығы гиперболаның тек тілдік құбылыс емес, адамның дүниені шектік деңгейде концептуалдау тәсілі екенін көрсетуімен айқындалады.

Бесінші нәтиженің жаңалығы – қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің когнитивтік-құндылықтық картасы жасалып, эквивалентті, эквивалентсіз және образдық-когнитивтік аналог бірліктерді ажыратудың семантикалық, мәдени, концептуалдық және бағалауыштық өлшемдері ұсынылды. Алынған нәтиженің маңыздылығы фразеологиялық сәйкестікті тек мағыналық ұқсастық арқылы емес, ұлттық мәдени код пен концептуалдық жүйе тұрғысынан бағалауға мүмкіндік беруімен және аударматану мен лингвомәдениеттану салалары үшін әдістемелік негіз қалыптастыруымен байланысты.

Ғылымның даму бағыттарына және мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігі.

Ұсынылып отырған зерттеу Қазақстан Республикасында ғылым мен білімді дамытудың стратегиялық басымдықтарына толық сәйкес келеді. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдерді когнитивтік-семантикалық, лингвомәдени және салғастырмалы аспектіде зерттеу тілдік сананы, ұлттық дүниетанымды және мәдени құндылықтарды тануға бағытталған іргелі лингвистикалық зерттеу ретінде қазіргі тіл білімінің өзекті мәселелерін шешуге мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасында жоғары білімді және ғылымды дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасының 2-тарауындағы «грамматикалық білім жүйесі негізінде тілдік және сөйлеу құралдарын пайдалануды жүзеге асыру; қарым-қатынас жағдайына сәйкес ақпаратты талдау» деген 17-бапта көрсетілген талаптарды іске асыруға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында гиперболаға негізделген фразеологизмдердің мағыналық құрылымы, когнитивтік табиғаты, ұлттық-мәдени мазмұны және коммуникативтік қызметі айқындалып, олардың тілдік санадағы орны мен қызметі сипатталады. Бұл тілдік бірліктерді терең түсінуге, олардың мағыналық және мәдени астарын талдауға, сондай-ақ тілдік ақпаратты интерпретациялау мен салыстырмалы түрде

бағалаудың ғылыми негіздерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сондықтан зерттеу тұжырымдамада көрсетілген гуманитарлық ғылымдарды дамыту мен тілдік білім сапасын арттыруға бағытталған басым міндеттердің жүзеге асуына ықпал етеді.

Зерттеу тақырыбы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрінің 2022 жылғы 20 шілдедегі №2 бұйрығымен бекітілген Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартының 2-тарауындағы оқу нәтижелеріне қойылатын талаптармен сабақтасады. Атап айтқанда, стандартта көрсетілген білім алушылардың тілдік құбылыстарды ғылыми тұрғыдан талдай алуы, тұлғааралық және мәдениетаралық коммуникация жағдайында тілдік құралдарды тиімді қолдануы, теориялық және практикалық білімді кәсіби міндеттерді шешуде пайдалана білуі туралы қағидалар зерттеудің когнитивтік-лингвистикалық және салғастырмалы бағытымен толық үндеседі.

Докторанттың әрбір басылымды дайындауға қосқан үлесін сипаттау (диссертация авторының үлесі жалпы мәтіннен пайызбен көрсетіледі)

Зерттеу жұмысының мазмұны бойынша 8 ғылыми еңбек жарияланды, оның ішінде:

Scopus деректер базасына енгізілген журналдарда – 2 мақала, ҚР ҒжЖБМ Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті бекіткен журналдарда – 2 мақала, халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарында – 4 мақала.

1. Scopus деректер базасында: «Cognitive Linguistic Analysis of Hyperbole-based .Phraseological Expressions in Kazakh and English Languages». Journal of Psycholinguistic Research, Vol. 53, Issue 1, No. 4 (2024), ISSN: 2078-0303. <https://doi.org/10.1007/s10936-024-10052-1>. Q1, процентиі – 91. Мақаланы жазудағы докторанттың үлесі – 80%, қосалқы авторлар: Қалыбаева Қ. – 5%, Шахарман Г. – 5%, Байтілеуова Г. – 5%, Дүйсенбаева Р. – 5%.

2. Scopus деректер базасында: «Hyperbolic Phrasology in media literacy». Informacios Tarsadalom XXIV, 2025, 24(4), pp. 29–42, ISSN: 1587-8694. <https://dx.doi.org/10.22503/inftars.XXIV.2024.4.2>. Q2, процентиі – 60. Мақаланы жазудағы докторанттың үлесі – 80%, қосалқы авторлар: Ибраева Э. – 5%, Шалкарбек А. – 5%, Кертаев Р. – 5%, Шиндалиева М. – 5%.

ҚР ҒжЖБМ Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті бекіткен журналдарда 2 мақала жарық көрді:

3. «Танымдық көзқарас аясындағы фразеологиялық бірліктердің әлемдік бейнесі» // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, 2023, №3, 247–264 бб. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.70.3>. Докторанттың үлесі – 80%, қосалқы авторлар: Жауыншиева Ж. – 5%, Қоңырбаева Г.Қ. – 5%, Утегулова З.Н. – 5%;

4. «Тілдік коммуникация: ұстанымдар мен құзыреттіліктер» // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, 2024, №1, 400–416 бб. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1>. Докторанттың үлесі –

40%, қосалқы авторлар: Утегулова З.Н. – 40%, Оразбаева Ф.Ш. – 10%, Оразалиева Э.Н. – 10%.

Қазақстан Республикасында және жақын шет елдерде өткізілген халықаралық – практикалық конференцияларда 4 мақала жарық көрді:

5.«The secret of personal nouns preserved in turkish phraseologisms» // The International Language Forum of Turkic-Speaking Nations. ISBN 978-9967-29-656-5. Бішкек, 2023, 279–284 бб. Докторанттың үлесі – 80%, қосалқы автор: Қалыбаева Қ.С. – 20%;

6. «Гиперболаның лингвистикалық табиғаты» // «Дәстүр мен жаңашылдық тоғысындағы тіл және әдебиет мәселелері» халықаралық ғылыми конференция материалдары. ISBN 978-601-337-508-3. Нұр-Сұлтан, 2021, 278–282 бб. Докторанттың үлесі – 100%;

7. «Ағылшын тіліндегі соматикалық фразеологизмдердің когнитивтік аспектісі» // «Тіларалық интеграция, лингвистикалық және лингводидактикалық зерттеулердің мәселелері» халықаралық ғылыми конференция жинағы. ISBN 978-601-337-925-8. Астана, 2023, 181–185 бб. Докторанттың үлесі – 80%, қосалқы автор: Қыдыкенова Д.А. – 20%;

8. «Ағылшын және қазақ тіліндегі фразеологизмдерді когнитивтік тұрғыдан зерттеу» // «Gylym jane Bilim-2024» XIX Халықаралық ғылыми конференция жинағы. ISBN 978-601-7697-07-5. Астана, 2024, 3415–3418 бб. Докторанттың үлесі – 80%, қосалқы автор: Қыдыкенова Д.А. – 20%.

Жұмыс құрылымы мен көлемі. Диссертациялық жұмыс нормативтік сілтемелерден, анықтамалардан, белгілеулер мен қысқартулардан, кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.